

İBN HALDUN'UN DEVLET GÖRÜŞÜ

Y. Doç. Dr. Fazıl Hüsnü ERDEM (*)

G İ R İ Ş

Orta Çağ İslam-Arap düşünürlerinden olan İbn Haldun (1332-1406) çok yönlü ilmi kişiliği ile, gerileme dönemi İslam düşüncesinin eşsiz bir dehasıdır. Daha çok tarihçi, sosyolog ve siyasi bilimci olarak tanınan İbn Haldun, aynı zamanda kendine özgü felsefi ve ekonomik görüşleri olan bir ilmi kişiliktir. Söz konusu ilmi sahalardaki görüşlerinin yer aldığı ünlü "Mukaddime" adlı eseri onun bu şahseridir. İbn Haldun mukaddime'sinde, tarih ilmini yol göstericiliği altında sosyal, siyasal ve ekonomik yapıları ampirik bir yöntemle inceleyerek birtakım sonuçlar elde etmeye çalışmıştır(1).

İbn Haldun her şeyden önce bir tarihçidir. Ancak onun tarihçiliği döneminde yaygın olan tariciliğin aksine, tarihi olayların sebep ve sonuçlarının felsefi bir yaklaşımla tahlil edildiği bir tarihçiliktir. Tarihi olayların abartılı olarak kuru bir biçimde hikaye edilmesine karşı çıkan İbn Haldun, tarihi olayların incelenmesinden çıkarılacak olan sonuçların diğer sosyal bilimler için birer veri oluşturması gerekliliği üze-

---

(*) Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

rinde durarak bu konuda yeni bir çığır açmıştır. Ona göre tarih ilminin konusu sosyal olaylardır. Bunun için tarihçi sosyal olayları tarihi seyir içerisinde inceleyip birtakım sonuçlar çıkarmak durumundadır. Bu görüşleriyle İbn Haldun, tarihte ilk olarak, bu ilme "ilim" olma özelliği kazandırmıştır(2).

İbn Haldun tarihçi olduğu kadar sosyologdur da. Onun sosyoloğu tarihçi oluşuna bağlı bir olgudur. Gerçekten İbn Haldun sosyoloji biliminin temelini tarih ilmine dayandırmıştır. Ona göre, sosyolojik araştırmalarda sağlıklı sonuçlara varabilmek için tarihin bilinmesi bir zorunluluktur. Ulusların esenliği toplum yasalarını iyi anlamak ve onları gereğince değerlendirmek, o toplumun tarihini iyi bilip sağlıklı bir analizden geçirmeye bağlıdır. O halde sosyolojik araştırmalar tarihle başlamalıdır(3).

İbn Haldun Mukaddime'sinin "Umran İlimi" başlığı altında sosyolojik görüş ve tahlillerine geniş yer vermiştir. Ona göre "Umran İlimi" toplumun ve devletlerin ortaya çıkışları, toplumların tarihi seyir içerisinde geçirdikleri evreleri, en küçük toplumsal birime varıncaya kadar tüm sosyal yapıların çeşitli yönleriyle ele alınıp incelendiği bir bilimdir(4). İbn Haldun bu ilmin, devletler ve uluslar için gerekli olduğunu, zira ancak bu ilim sayesinde devletlerin doğuşları, gelişmeleri yıkılışları ve buhranları öğrenilebilir demektedir.

İbn Haldun'un devlet görüşünün alt yapısını, doğru ve sağlıklı tarihi bilgiler temeline dayalı sosyolojik araştırmaları ve gözlemleri oluşturmaktadır. Bunun için İbn Haldun'un devlet görüşünü incelemeye geçmeden önce onun sosyolojik görüşlerini ele almaya çalışacağız.

Birinci Bölüm

İBN HALDUN'DA TOPLUM ANALİZİ

I. TOPLUM KAVRAMI

A. TOPLUMLARIN DOĞUŞU

İbni Haldun insanın toplumsal bir varlık olduğunu belirterek, yaşamlarını sürdürebilmeleri için birbirleriyle yardımlaşmak, tehlikelere karşı birbirlerini korumak, kısaca sosyo-ekonomik sorunlarını çözebilmek için bir araya gelmelerinin bir zorunluluk olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, insan doğa karşısında yalnızdır. Sırf bu yalnızlığını gidermek için bile olsa insan, insana ihtiyaç duyar. Kendisine durmadan bir hemcins arar. Çünkü insan, diğer varlıklardan çok farklı bir şekilde yaratılmıştır. Kaldı ki, insanın fizyolojik ihtiyaçları onu bir topluluk oluşturmaya itmektedir. Ayrıca doğanın acımsızlığı da insanı insana bağlanmayı zorunlu kılar. Bütün bunlardan başka, insanın insana karşı olan bir düşmanlığı vardır. İnsan yalnız başına bu sorunları çözebilecek, hiçbir zaman bu düşmanlık sorununu çözemeyecek, bunun için de insan daima kendisine bir dost arayacaktır(5). Tüm bu açıklamalarda şu sonucu çıkartmak mümkündür: Toplular, insanların ekonomik ihtiyaçlarını karşılama ve doğal tehlikelere karşı koyma hususunda yardımlaşmalarından doğar.

B. TOPLUMLARIN ÇEŞİTLERİ

1. Göçebe Toplular:

İbn Haldun'a göre hiçbir toplum doğuştan yerleşik (medeni) olamaz. Her toplum ilk doğduğunda göçbedir. Bu, sosyal ve doğal şartların bir gereğidir. Göçebelik hayatı toplumun yapısına göre uzun veya kısa olabilir. Fakat bu devreyi geçirmeyen hiç bir toplum medeniyeti oluşturamaz.

Göçebe toplular kendi aralarında ikiye ayrılır: Bir kısmı ziraat ve bahçecilik yaparak çiftçilikle uğ-

raşırırlar, diğer kısmı ise koyun keçi, sığır, arı ve ipekböceği gibi hayvanlara va canlılara bakma işini meslek edinmişlerdir. Birinci grup toplum geçimlerini toprak ve ağaçlardan sağladığından çok uzak yerlere gidemezler, belirli bir çevre içerisinde dönüp dolaşırlar. İkinci grup toplum ise her yere gidebilirler. Özellikle çöllerde, dönüşü olmayan yerlere kadar uzanabilirler. Hayvan beslemeleri, onlar tam bir göçebe hayatı yaşamalarına yöneltmiştir(6).

a) Göçebe Toplumların Sosyolojik Yapıları:

Göçebe toplumları oluşturan bireyler birbirlerine çok bağlıdırlar. İbn Haldun bu başlığı "asabiyet" kavramı ile açıklıyor. Ona göre asabiyet geliştikçe bireylerin birbirine olan bağlılıkları da artar. Bu bağlılık göçebe toplumların yaşam tarzlarından kaynaklanmaktadır. Bağımsız yaşayan göçebe bir kabile, dıştan tehlikelere karşı kendisini korumak ve doğal ihtiyaçlarını karşılamak için kuvvetli bir dayanışma içerisinde olmalıdır. Böyle bir kabile kendi mensuplarına, dışa karşı uyanık olmayı, kendi aralarında ise dayanışma içinde olmayı telkin eder. Bu şartlar içerisinde göçebe insanı, dışa karşı haşin ve mücadeleci, içe karşı ise merhametli ve yardımsever insandır.

Göçebe toplum ihtiyacı kadar üretir. Konut barınmayı, gıda yaşamayı, giyecek örtünmeyi sağlayacak kaddır. İhtiyaç maddelerinde çeşitlilik ve lüks yoktur. Göçebe insan rahatlığa ve bolluğa alışmadığı için kanaatkardır. Kabilenin çıkarını kendi çıkarından üstün tutar, egoist değildir, diğerlerini düşünür ve yüreklidir(7).

b) Göçebe Toplumların Hukuki Yapıları

Göçebe toplumların kendilerine özgü hukuki yapısı vardır. Bu hukuki yapının temelini "asabiyet" kavramı oluşturmaktadır. Kişileri birbirlerine bağlayan, onları birbirleriyle kaynaştıran asabiyet birtakım kurallara da ortaya koyar. Asabiyet geliştikçe bu kurallar daha da belirginleşir(8).

Asabiyet dogarken bir kabile büyüünü ortaya çıkarır. Bazen bu kabile büyükleri birkaç kişi de olabilir. Toplum ilk dönemlerinde kabile büyüklerinin buyruklarına göre yönetilir. Kabile büyüklerinin buyrukları toplumun geçmiş yıllarından getirdiği değer yargıları, örf ve adetler, hukuki yapının temellerini oluşturur. Göçebe toplumun hukuki yapısının gelişimi bu yöndedir(9).

2. Yerleşik (Medeni, Hadari) Toplum:

Ibn Haldun her göçebe toplumun zamanla gelişme göstererek toprağa yerleşeceğini, bunun nedeninin ise göçebe toplumların güç ve servet kazandıkça yerleşik bir hayat sürme isteklerinin artması olduğunu ileri sürmüştür. Böylece göçebe toplumlar yavaş yavaş kasaba ve şehirlere yerleşirler. Bunun sonucu olarak devlet aşaması ortaya çıkar. Devlet aşamasında otorite, insanları dış tehlikelere karşı korudugundan, insanlar askerlikten ve güvensizlik ortamının dogurduğu yaşam tarzından vazgeçerek sanat, edebiyat, mimarlık gibi kültürel konularla ilgilenmeye, çok para kazanma yollarıyla uğraşmaya başlarlar. Böylece yerleşik hayatta insanlar kendi zevk ve rahatlarını düşünerek egoist olurlar ve cesaretlerini kaybederler. Ayrıca otoritenin her alanda kendini hissettirmesi insanların bağımsızlık duygularını da yokeder(10).

Yerleşik toplumların hukuki yapıları göçebe toplumlardan farklıdır. Herşeyden önce yerleşik toplumlarda asabiyet bağı zayıflamış, onun yerini "din bağı" ve "hükümdara sadakat bağı" almıştır. Dolayısıyla bu toplumlardaki hukuki yapı dini kurallar ve hükümdarın koymuş olduğu kurallardan meydana gelir(11).

Ibn Haldun'un toplum kuramı incelendiğinde onun "tarihsel determinizm" anlayışıyla hareket ettiği görülür. Tarihi seyir içerisindeki tüm toplumların "bedevi" yaşamdan "medeni" yaşam biçime geçiş yaptıklarını, bunun kaçınılmaz genel bir kural olduğunu söylemekle determinist anlayışını ortaya koymuştur.

Ibn Haldun göçebe toplum-yerleşik toplum ayrımı üzerinde dururken zamanın Arap, Norman, Berberi, Mogol,

Kürt ve Türk topluluklarını örnek almıştır. Örnek aldığı bu toplulukların yaşam biçimlerini değerlendirip yorumlamasında doğruluk payı yüksektir. Ancak bu konudaki görüşlerini genelleştirip, tarih boyunca ortaya çıkan tüm toplumların söz konusu aşamalardan geçmiş olduğunu söylemesi bir varsayımdan öteye gitmemektedir.

II. ASABIYET KAVRAMI

A. ASABIYETİN TANIMI

Ibn Haldunun üzerinde en çok durduğu ve devlet görüşünün temelini oluşturan kavram asabiyettir. Bu kavram Ibn Haldun'a özgü olup, başka bir düşünürde bu kavrama rastlanmamaktadır. Ibn Haldun asabiyet kavramını değişik şekillerde tanımlamıştır. Bunlardan sadece birkaçını vermekle yetineceğiz.

"Bir aşiretten veya bir aileden gelmek veya bir babanın çocukları olarak kardeş olmak özel bir asabiyet meydana getirir"(12). "Asabiyet, sadece nesep birliğinden veya o manâdaki diğer bir şeyden hasıl olur"(13). "Neseplerdeki semere ve fayda, yardımlaşmaya ve gayrete gelerek imdada koşmaya vesile olan asabiyetten ibaretir"(14).

Bu konuda araştırma yapmış olan bazı yazarlar Ibn Haldu'nun asabiyet kavramından neyi kastedtiğini şu şekilde açıklamışlardır: "... el-asabiyye savunma ile uzun ekzersizle, eğitimle, süt vermeye, hayat ve ölümün başka hal ve şartlarıyla kazanılır"(15). "Toplumsal örgütlenmenin çap ve yoğunluğunu belirleyen değişken grup duygusu, grup dayanışması (asabiye) dir"(16). "Nesep bağlarının kuvvetli olduğu yerlerde nesep asabiyeti, başka yerlerde dini, hissi, mefkürevi olan sebep asabiyeti rol oynar"(17). "Asabiyet, bir çeşit sosyal bilinçten başka birşey değildir"(18). Asabiyet tüm yönlerini içerir bir şekilde şöylece tanımlamak mümkündür: Aynı nesepten gelen kimseler arasındaki yardımlaşma, dayanışma, ve tehlikelere karşı kendini korumak için biyolojik bağlardan doğan, daha sonraları inanç birliğine dönüşerek, devletin kurulmasında rol oynayan soyut bir kavramdır(19).

B. ASABİYET VE DEVLET

Ibn Haldun, toplumların devlet haline gelebilmelelerini asabiyetle mümkün görmektedir. Hiç bir toplum asabiyetini oluşturmadan devlet kuramaz, hatta yaşamını bile sürdüremez. Asabiyeti oluşmayan toplumlar en ufak bir zorlama karşısında dağılmaya mahkumdurlar. Asabiyet devlet kurulduktan sonra da önemini yitirmez. Devletin sürekliliği de asabiyete bağlıdır. Asabiyetsiz hiçbir devlet kurulmaz. Devletin kurulabilmesi için maddi ve manevi güç gerekir. Bu ise asabiyetin kendisidir(20).

Tüm bu açıklamalardan, asabiyetin amacının devlet kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak devlet kurulduktan sonra asabiyet eski canlılığını ve dinanizmini yavaş yavaş kaybeder. Ibn Haldun, devletin kurulmasından sonra asabiyetin er-geç bozulmaya yüz tutacağını ve hiçbir kuvvetin buna engel olamayacağını ileri sürmektedir(21).

C. ASABİYETİN ÇEŞİTLERİ

1. Nesep Asabiyeti

Bir batından gelen bireyler arasındaki organik bağlılıktır. Bu asabiyet şekli genellikle bozkırlarda yaşayan göçebe toplumlarda görülür. İnsanlarda akrabalık bağı doğuştan vardır. Bu bağ nedeniyle insanlar gayrete gelerek zarara uğrayan ve bir tehlike ile karşılaşan akrabasının yardımına koşar(22). Göçebe kabilelerin büyümesi halinde, kabilenin ayakta durmasını nesep asabiyeti sağlayamaz. Zira artık kabile büyümüştür ve kabiledaki tüm bireyler aynı soydan gelmemiştir. Bu durumda asabiyetin gücünü koruya bilmesi için nesep asabiyetine dönüşmesi gerekir.

2. Sebeb Asabiyeti:

Fındıkoğlu bu asabiyet şeklini şu şekilde açıklamaktadır: "Muhtelif vesile ve suretlerde kandaş çevreye girmiş uzuvların arz ettiği asabiyet"tir(23). Bu asabiyet şekli göçebe kabilenin yerleşik hayata geçmesiyle oluşur. Yerleşik hayata geçildikten sonra, biolojik kan

bağından doğan nesep asabiyeti ortadan kalkmağa başlar. Onun yerini ideolojilerden kaynaklanan asabiyet alır. Yerleşik hayatta bireyleri soy birliği üzerinde tutmak ve yönlendirmek mümkün olmaz. Zira böyle bir toplumda nesepler karışmış durumdadır. Bunun için yerleşik toplumda bu fonksiyonu "din" görür. Bireyler din sayesinde birbirlerini severler, sayarlar ve böylece toplumsal düzen sağlanmış olur(24).

Ibn Haldun'un asabiyet kuramı onun genel felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle toplumsal ve siyasal görüşlerinin temelini "asabiyet kuramı" oluşturmaktadır. Ibn Haldun'a göre, devletlerin ortaya çıkışını ve yıkılışını da içeren toplumsal değişimleri meydana getiren etkenler her toplumun kendine özgü iç dinamiklerdir. Bu dinamikler "asabiyet"(nesep asabiyet) ve "din" (sebepl asabiyeti)'dir. Birbirleriyle sürekli savaş halinde olan göçebe toplumlarda sık rastlanan birinci özellik bir tür sosyal dayanışmadır. Saldırı ve tahrip duygularını hemen harekete geçirebilen bir bağlılık unsurudur. Din ise genellikle yerleşik (medenî) toplumlarda gelişen ruhani kardeşlik duygusundan ve "asabiyet"e göre daha sağlam ve kalıcı bir güçtür. Ibn Haldun'un özlemediği toplumsal yapı, asabiyet ile dinin birlikte var olduğu bir toplumsal yapıdır. Bunun için asabiye'nin güçlü olduğu Arap toplumunun İslam dinini kabul etmesiyle oluşturduğu toplumsal yapıyı ideal olarak kabul etmiştir.

İkinci Bölüm

İBN HALDUN'UN DEVLET GÖRÜŞÜ

I. GENEL OLARAK DEVLET

A. DEVLETİN MAHIYETİ, ÇEŞİTLERİ VE ORTAYA ÇIKIŞI:

1. Devletin Mahiyeti ve Çeşitleri Ibn Haldun'a göre devletin hakikati, aslı ve mahiyeti, "insanlar için zaruri bir sosyal kurum" oluşudur. Devletin temel unsuru ise "güç", "kuvvet" ve "otorite" de ifadesini bulan "egemenliktir". Bu unsur, insanın doğasında var

olan "gadap" ve "hayvaniyet" (animality)in birer yansıma biçimidir. Buna göre, insanın insanı yönetmesinin ve onun üzerinde egemenlik kurmasının psikolojik nedeni gadap, savunma ve galip gelme gibi insan doğasındaki hayvani duygulardır(25).

Ibn Haldun, devlet kuran güç'ün "asabiye" olduğunu, ancak her asabiye'nin bir devlet kuramayacağını, gerçek anlamda devletin (mülk-i tam, mülk-i hakiki) yalnızca, halkı egemenliği altına alan, vergi toplayan, elçiler gönderen, sınırları koruyan ve gücünün üstünde bir güç bulunmayan asabiye'ye mahsus olduğunu söylemiştir(26). Ona göre böyle bir egemenliğe sahip asabiye'nin kurduğu devlet tam bağımsız devlettir. Egemenliğe ait yukarıda sayılan bir kısım fonksiyonları yerine getirmeyen devlet ise yarı bağımsız bir devlet (mülk-i nakıs)tır(27).

Ibn Haldun ayrıca yönetim biçimleri açısından da bir sınıflandırma yapmıştır. Bunu yaparken her yönetim biçimindeki "öz" ün uygulamadaki yasalarla olan bağlantısını belirlemiştir. Çünkü ona göre yasanın türü, yönetim örgüsünün yapısına açıklık getirebilmektir. Yasaların, her sosyal düzenin özü ve temeli oluşu Ibn Haldun'u bu noktaya getirmiştir. Ibn Haldun yasaların üç tür altında toplanabileceğini belirlemiş, bundan hareketle yönetim biçimlerini de üçe ayırmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

* **Mülk-i Tabii:** Doğal yönetim (Naturel Royal Outhority). Bu yönetim biçimi zor, güç, baskı ve kişisel arzulara dayanan keyfi bir yönetimdir(28). Burada "doğal"lıkla vurgulanan, bireyin yapısındaki eğilim, karakter ve diğer doğal isteklerdir. Kendini sevmek, üstünlük veya egemen-olma isteği ve bencillik gibi bireysel tutumlara dayalı bir yönetim biçimidir. Ibn Haldun'a göre bu tür yönetim tamamen kötüdür.

Ibn Haldun'un sözünü ettiği bu yönetim biçimi günümüzde diktatörlük olarak adlandıığımız otokratik ve anayasal olmayan yönetimlerdir.

* **Mülk-i Siyasi:** Siyasal Yönetim (Political Royal

Authority). Maddi yararların elde edilmesi ve zararların giderilmesi doğrultusunda aklın buyruklarınca gerçekleştirilen bir yönetim biçimidir. Laik (seculer) bir yönetimdir. İbn Haldun'a göre bu tür yönetim eğer dine saygılı olursa iyi, dine saygılı olmazsa kötü bir yönetim halini alır(29).

Bu yönetim biçimi günümüzün anayasal yapıya sahip demokrasilerle özdeştir. Bu yönetim biçimlerinde yalnızca -maddi planda da olsa- adalet ve eşitliğin sağlanması, toplumsal yararın gerçekleştirilmesi amaç edinilmektedir. Toplumsal iradenin belirlediği bir yönetim yürürlüktedir. Bunun için yönetim işleri yerli yerindedir. Bu da toplumun ilerlemesi sonucunu doğurabilmekte, yönetimde düzenliliği gerçekleştirebilmektedir. Bütün bunlara karşın bu yönetim biçimi de maddecidir. Yalnızca maddi çıkarlar gözetilmekte, manevi çıkarlar dikkate alınmamaktadır.

* Hilafet, insanların maddi ve manevi çıkarlarının yönetilmesidir. Hilafet, dinin korunması ve dünyanın dini kurallara göre yönetilmesi için şeriat sahibi olan peygamberlere vekâlet etmektir(30). İbn Haldun burada "mülk" kelimesini kullanmaz. Çünkü hükümdarlık anlamına gelen "mülk" kelimesinde krallık ve saltanat anlamı vardır. İbn Haldun'a göre hilafet, her iki yönetim biçiminin karşısında halkın hem maddi hem de manevi çıkarlarını koruyup geliştiren ve "şeriat"ın gerçek uygulamasına dayanan yegane yönetim biçimidir. Buradan hilafetin, islama özgü nev'i şahsına münhasır bir yönetim biçimi olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. Devletin Ortaya Çıkışı:

İbn Haldun devletin, göçebe toplum yapısından yerleşik toplum yapısına geçiş ile ortaya çıktığını savunmaktadır. Ona göre göçebe toplumlarda devlet yoktur. Oysa yerleşik toplumlarda siyasal örgütler kurulmuş ve devlet aşamasına gelinmiştir. Göçebe toplumların devleti meydana getirmelerinde, ihtiyaçların karşılanması, dıştan gelen tehlikelere karşı korunmak ve bunlara benzer doğal zorunluluklar etken olmuştur(31).

B. DEVLETİN GEREKLİLİĞİ

İbn Haldun devletin gerekliliğini iki nedenle açıklamaktadır. Bunlar:

* Devlet, insan için doğal bir zorunluluktur. Devletin kurulması sosyal hayatın bir gereğidir. İnsan, yaşamak ve varlığını devâm ettirebilmek için, yani ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelmek ve cinsiyetle yardımlaşmak zorundadır. Bu zorunluluğun karşılanması ancak devletin varlığı ile mümkündür(32).

* İnsanların bir araya gelmeleri ve dayanışma içine girmelerinden sonra birbirinin saldırganlığından korunmak için yasağıya (devlete) muhtaçtırlar. İnsanların birbirine yönelttikleri saldırıları engelleyen bir güç olmadan kargaşa içinde yaşamları imkânsızdır. Devlet olmadığı takdirde onları bu saldırılardan kimse koruyamaz. Dolayısıyla devletin varlığı zorunludur(33).

C. DEVLETİN GÖREVLERİ

İbn Haldun, İslam hukukundaki yaklaşıma paralel olarak devletin görevlerini son derece geniş tuttuğu, "sosyal devlet" anlayışına uygun bir şekilde her alanın devletin faaliyet, gözetim ve denetimi altına aldığı görülmektedir. Bu devlet, tüm korunmaya muhtaç kesimlerin koruyucusu, kendini tüm halkın refah ve mutluluğunu sağlamakla görevli sayan devlettir. Bu yaklaşım içerisinde İbn Haldun, fakirlerin ekonomik durumlarını düzeltmek, halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılamak, ülkeyi imar etmek, din işlerini düzenlemek, eğitim hizmetini sunmak, halkı kötülüklerden alıkoyup iyiliğe yöneltmek, yiyecek ve içecek maddelerinin temiz ve sağlığa uygun olup olmadıklarını denetlemek, ticari faaliyetleri denetlemek ve bunlara benzer diğer hususları yerine getirmeyi devletin görevleri arasında saymıştır(34).

II. DEVLETE İLİŞKİN KURAMLARI

A. TOPLUM SÖZLEŞMESİ KURAMI

Ibn Haldun, insanın toplumsal bir varlık olduğunu, bu özelliği dolayısıyla insanın toplum içinde yaşama zorunluluğundan bahsetmiştir. Karşılaştığı ihtiyaçları yalnız başına giderebilmekten, varlığını kendi gücü ile devam ettirebilmekten uzak olan insan için toplum hayatı bir zorunluluktur(35). Bu hususu Ibn Haldun şu şekilde ifade etmektedir: "İnsanların bir arada toplanmaları sırf geçinmelerini sağlamak ve nefislerin korumak içindir"(36). Demek ki toplumlari oluşturan bireyler yardımlaşmak, dayanışmak ve birbirlerini korumak için kendi aralarında bir "sözleşme" yapmışlar. Bu sözleşmeden sonra bireyle kendilerini bir takım örfi kurallarla bağlamışlar. Bu noktaya gelen toplum, asabiyeti sayesinde devletin temelini atmışlardır.

Ibn Haldun, islam devlet anlayışının temelini oluşturan "Biat" kavramı üzerinde önemle durmuştur. O'na göre bu kavram toplum sözleşmesi kuramının temelini oluşturur. Biat, itaat etmeye söz vermekten ibarettir. Bir Emir'e biat eden kimse kendi ve bütün müslümanların işlerini ve idaresini ona teslim edip, bu gibi hususlarda onunla çekişmeyeceğine ve her türlü emirlerine itaat edeceğine söz vermiş olmaktadır(37). Bu durum bir çeşit toplum sözleşmesidir.

B. ORGANİZMACI DEVLET KURAMI

Ibn Haldun, yaşadığı devrin siyasal istikrarsızlığının etkisi altında kalarak yaşadığı devirde doğan, büyüyen ve gelişen devletlerin bir süre sonra varlıklarını kaybettiklerini ve yerlerine yenilerinin kurulduklarını gözlemleyerek, bu gözlemden insan organizması ile devlet arasında bir benzerlik var olduğunu ortaya koymuştur. Ibn Haldu'nun insan organizması ile devlet arasında bu benzerlik kendisini, insan organizmasında olduğu gibi devlette de hiçbir gücün yıkılmayı önleyemeyeceği sonucuna götürmüştür. Her toplumun olduğu gibi, toplum hayatının siyasal biçimini ifade eden devlet de canlı varlıkların bağlı buldukları bir

kanuna tabidir. Yani devlet de canlı varlıklar gibi doğar, gelişir, büyür, yaşlanır ve nihayet varlığını kaybeder(38).

C. TAVIRLAR KURAMI

İnsan ömrüne benzer bir hayat geçiren devlet, aynı zamanda onun büyüme, genişleme ve çökme devirlerini de geçirecektir. İbn Haldun bu devrelere siyasi toplumun geçireceği tavırlar ismini veriyor ve bu tavırları şöyle ayırıyor:

* Birinci tavır, "zafer tavrı"dır. Henüz siyasi iktidarda mutlakiyet meydana gelmemiştir, asabiyet devam etmektedir(39).

* İkinci tavır, "istibdat tavrı"dır. Sebeb asabiyeti nesep asabiyetini bir kenara atmış, hükümdarla kabilesi arasında bir ayrılık ortaya çıkmış mutlakiyet yerleşmiştir(40).

* Üçüncü tavır, "feratavır"tır. Bu aşamada medenilik tüm olgunlughunu mimaride, zanaatlarda ve güzel sanatlarda bulmuş, mutlakiyet rejimi huzur devrine kavuşmuştur(41).

* Dördüncü tavır, "sulh tavrı"dır. Devlet, öncekilerinin elde ettikleri ile kanaat eder ve diğer devletlerle sulh içinde yaşar(42).

* Beşinci tavır, "israf tavrı"dır. Bu tavırda hükümdar, devletin servetini kendi heva ve hevesi için tüketir. Kendisine bağlı olan insanları kaybeder. Devlet müzmin bir hastalığa hastalanır ve nihayetinde çöker(43).

Düşününce tüm bu tavırlar, bir tek toplum bakımından öngörümüşse de gerçekte, göçebe ve yerleşik olmak üzere iki toplumun ilişkilerini aydınlatacak biçimde ele alınmıştır. Esas itibari ile bu teori, göçebe toplumdaki yerleşik topluma geçiş prosesüsü kimliğinde karşımıza çıkmaktadır(44). Düşünümüzün "organizmacı devlet kuramı" ve "tavırlar kuramı", içinde yaşadığı dönemin

gerçeklerini yansıtmaktadır. İbn Haldun, gerek tarihi kaynaklardan elde ettiği bilgiler doğrultusunda kendinden önceki çağların, gerekse kendi yaşadığı çağın her türlü istikrarından yoksun siyasi olayların etkisinde kalarak bu kuramları geliştirmiştir. Tarihi bilgilerine ve soyut gözlemlerine dayanarak, kurulan devletlerin bir süre sonra yıldıklarını ve yerlerine yenilerinin kurulduğunu tespit eden düşünürümüz, bu tespitten hareketle ki insanın boyolojik yapısıyla devlet arasında bir benzerliğin varlığını ortaya koymuştur. İşte söz konusu kuramlar bu benzerlik temeline dayandırılarak geliştirilmiştir.

Her ne kadar düşünürümüzün söz konusu kuramlarında, yaşadığı dönem ve daha önceki dönemler açısından gerçeklik payı yüksek ise de, aynı şeyi günümüz açısından söylemek mümkün değildir. Zira günümüzde varlıklarını devam ettiren bir takım devletlerin günümüzden 100-300 yıl önce kuruldukları bilinmektedir. Bu devletler her ne kadar zaman zaman bazı sarsıntılar geçirmiş ise de varlıklarını bugüne değin devam ettirebilmişlerdir. Ancak burada şunu söylemek mümkündür: İbn Haldun'un devlete ilişkin ileri sürdüğü görüşler günümüz geri kalmış ülkelerince kısmen dogrulanmaktadır.

III. DEVLET BAŞKANININ ÖZELLİKLERİ

Devlet başkanlığı konusu İbn Haldun'un önem verdiği konulardan biridir. Zira ona göre devletlerin iyi veya kötü olmaları yöneticilere bağlıdır. Bu amaçla İbn Haldun, ideal devlet başkanlarının bulunduğu "Dört Halife" dönemi ile bu döneminden sonra gelen ve İslam peygamberinin "ısrırcı meliklik" diye nitelendirdiği "saltanat" dönemini birbirinden ayırmakta ve bu doğrultuda başkanlığını "Halifelik" ve "Hükümdarlık" şeklinde ikili ayırım içerisinde incelemektedir.

A. HALİFELİK

1. Tanımı:

İslam peygamberinin ölümünden sonra müslümanlara başkanlık eden kişiye "Halife", bu kuruma da "Halifelik"

diyoruz. Hilafet islam hukuku kurallarıyla insanları, onların yararına olacak şekilde idare etmektedir. İbn Haldun'un tanımında "Dini korumak ve dünya siyasetine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplik etmek demektir"(45), denilmektedir. Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere halifelik ancak İslam hukuku çerçevesinde yöneltilen devlette söz konusu olur. Böyle bir devletin yönetimine İbn Haldun "Dini Siyaset" demektedir. Bunun dışında, yani devlet yönetimine esas teşkil eden kuralların insanlar tarafından konulduğu devletteki yönetime ise "Akli Siyaset" demektedir. Akli siyaseti yöneten kişilere ise "Siyasetçi" demektedir. Ona göre, siyasetçiler hiçbir zaman ideal devleti gerçekleştiremezler(46).

2. Şartları:

a) İlim: Halife olacak kimse içtihat yapabilecek düzeyde İslam hukukunu bilmeli, yani müçtehit olmalı,

b) Adalet: Halife olacak kimse adil olmalı, yani hukuken yasaklanmış şeyleri yapmamalı,

c) Yeterlilik: Kanunları tatbik etme hususunda cüretli, savaşla ilgili zorlukları göğüslemede basiretli, halkı kendisine bağlamaya muktedir, asabiyet ve siyaset konusunda marifet sahibi olmalı,

d) Duyuların ve organların sağlıklı olması: Duyu ve bunun dışındaki organların her türlü kusurdan ve bozuklardan ve bozukluklardan salim olması gerekir(47).

3. Halifelikten Hükümdarlığa Geçiş:

İbn Haldun halifelikten hükümdarlığa geçişi, birçok tarihsel olayların yorumunda anahtar olarak kullandığı "asabiyet" kavramıyla açıklamaya çalışmıştır. Ailede, kabilede ve toplumda dayanışma ve yardımlaşma bağları olarak, tanımladığı asabiyetin doğal olarak insanları egemenlik kurma noktasına da itebileceğini kabul etmiştir. Ona göre asabiyetin doğal bir olay ve toplumsal bir yasa oluşu gibi, asabiyetin hükümdarlığı doğurması da kaçınılmaz bir gelişmedir(48).

Ibn Haldun, asabiyetin doğal bir sonucu olan hükümdarlığın kötülencek bir kurum olmadığını, bunun tıpkı İslam dini tarafından kötüye kullanılması halinde yasaklanan "gadap" ve "şehvet" gibi bir olgu olduğunu ileri sürmüştür. Nasıl ki dince yasaklanmamış şeylerde kullanılan bu sıfatlar meşru ve dince yasaklanmış şeylerde kullanılması halinde gayrimeşru oluyorsa, asabiyetin sonucu olan hükümdarlık da aynen böyledir(49). Hükümdarlığın da iki yönü vardır. Bir yönü batıla, diğer yönü ise hakka doğrudur. Yönü hakka dönük olan hükümdarlık İslam'ın kötülemediği bir yönetimdir. Halifelik bu olayla hükümdarlığa dönüşmüştür ve bu dönüşüm de asabiyetin doğal bir sonucudur(50).

Ibn Haldun bu dönüşümü açıkladıktan sonra, gelişmeler sonucu gerçekleşen dönüşüme bir de yorum getirmiştir. Buna göre, hükümdarlığa dönüşmüş olmasına karşın hilafetin kalıcı bir "öz"ü vardır. Değişiklik yalnızca "sebeb"te ortaya çıkmakta; amaç başlangıçta "din" olmasına karşılık, sonradan bunun yerini "asabiyet" almaktadır. Ama, hilafetin özü ve amaçları devam etmiştir. Çünkü yeni hükümdarlığın da amaçları, dinin gereklerini yerine getirmek, hedefleri gerçekleştirmek ve adaletle hükümetmektir(51).

Bu görüşüyle Ibn Haldun, ideal yönetim biçiminin "hilafet" olduğunu, ancak "asabiyenin" doğal bir sonucu olan "saltanat"ın ise kötülenecek bir yönetim olmadığını kabul etmemektedir. Saltanatın iyiye kullanıldığında iyi, kötüye kullanıldığında kötü sonuçlar doğurabilecek bir yönetim biçimi olduğunu, bunun dini açıdan eleştirilecek bir yönü olmadığını söylemiştir.

Kanımızca: Ibn Haldun'u diğer İslam düşünürleri gibi-bu şekilde düşünmeye iten temel neden, yaşadığı dönemin ve ortamın siyasal istikrarsızlıklarla dolu oluşudur. Siyasal istikrarsızlığın ve otorite boşluğunun doğurduğu anarşi ve kaos ortamının nelere mal olduğunu tarihi ve ampirik araştırmaları ile çok iyi bilinen Ibn Haldun, söz konusu endişelerinden dolayı böyle bir yorum yapmış olduğu düşüncesindeyiz. Ancak aynı endişeleri günümüz açısından taşımak pek doğru olmayacağından Ibn Haldun'uh bu görüşlerine katılmamız

mümkün değildir. Ayrıca hilafetin saltanata dönüşümüyle birlikte-Ibn Haldun'un iddiasının aksine-hilafetin özü ve amaçları devam etmemiş hilafet büyük ölçüde fonksiyonlarını yitirmiştir. Gerçekten Emevilerle başlayıp Osmanlının yıkılışına kadar devam eden tarihi süreç içerisindeki saltanat tipi yönetimle değerlendirildiğinde bu yönetimlerin, seçime dayalı, hukuka bağlı, zulüm ve baskıdan uzak, halkın denetimine açık, temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı ve istişare esaslarına dayalı hilafet tipi yönetim biçiminin büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı görülür.

B. HUKUMDARLIK

1. Tanımı ve Mahiyeti:

Düşünürümüz, göçebe toplumlarda egemen olan "asabiyet" duygusunun zamanla "Hükümdarlık"ı ortaya çıkardığını ve bunun doğal ve kaçınılmaz bir gerçek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, her toplum, insanların birbirine olan saldırılarını önleyecek bir yasağcıya ve hükümdara ihtiyaç duyar. O halde yasağcı ve hükümdar olan şahsın asabiyetle diğer güçlere galip gelmesi ve egemen güç olması zaruridir. İşte bu güç "Hükümdarlık" olarak adlandırılmaktadır. Hükümdarlık toplumda var olan diğer sosyal iktidarlardan farklı bir iktidardır. Diğer iktidarlarda "zora başvurma" ve "kuvveti tek elinde bulundurma" olguları yoktur. Oysa hükümdarlık, zorla hükmetmektir(52).

2. Hükümdar ve Asabiyet:

Devletin doğuşunda büyük rol oynayan asabiyet, aynı rolü hükümdar için de oynamaktadır. Asabiyetsiz devlet düşünülemediği gibi, asabiyetsiz hükümdar da düşünülemez. Hükümdarın geleceğine güvenle bakabilmesi için asabiyet sahibi olması gerekir(53).

Bu konudaki düşüncelerini Ibn Haldun şu şekilde açıklıyor: "Bir kabilenin içinde çeşitli aileler ve birçok asabiyetler vardır. Bunların içerisinde en kuvvetli olan asabiyet diğerlerine galip gelir, onları kendisine tabi kılar, asabiyetlerin hepsi bu asabiyetin

içinde kaynaşır ve büyük bir asabiyet halini alır. Bu asabiyet daha sonra kendisinden uzak olan diğer asabiyetleride kendisine tabi kılar. Bu durumda yine mağlup asabiyet galip asabiyetle kaynaşır. Artık bu durumdaki asabiyet "Hükümdarlık" peşinde koşar(54). Hükümdar ile asabiyet arasındaki ilişkiyi de şu şekilde açıklıyor: "Asabiyetler birbirinden farklıdır. Her asabiyetin kendisine komşu olan diğer kavim ve aşiretlere tahakkümü vardır. Bundan dolayı her asabiyetin hükümdarlığı yoktur. Gerçek anlamda hükümdarlık, halkı kendisine boyun eğdiren, vergi toplayan, elçiler gönderen, sınırları koruyan ve gücünün üstünde bir güç bulunmayan asabiyete mahsusdur. Hükümdarlığın meşhur manası, hakikati ve mahiyeti budur"(55).

3. Hükümdar ve Devlet:

İbn Haldun, devlet ile hükümdar arasında çok sıkı bir ilişki kurmuş, devletin geleceğini hükümdara bağlamıştır. Devletin büyüyüp gelişmesi, olgunluğa ermesi ve halkın yönetiminden hoşnut olup onu desteklemesi hükümdara bağlıdır. Bunun için hükümdarın halkın iyiliğini düşünmesi, onlara karşı yumuşak olması, affedici olması gerekir. Aksi halde halkın devlete karşı olan güveni sarsılır ve devlet yapısı bozulur ve hükümdarlık yıkılır(56).

Hükümdar-Devlet ilişkisinde önemli bir başka nokta da, hükümdarın devleti kuran asabiyete mensup olmasıdır. İbn Haldun'un bu görüşünden, devlet yönetiminde soyluluk esasını benimsemiş olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak onun anladığı soyluluk kan bağından kaynaklanan bir soyluluk değil, sonradan kazanılan bir soyluluktur(57).

IV. DEVLETİN YIKILMASI

A. DOĞAL YIKILMA NEDENİ

Düşünürümüz devletin doğal yıkılış nedenini "Organizmacı Devlet Kuramı" ile açıklamaya çalışmıştır. Gerçekten O, insan organizması ile devlet arasında bir benzerliğin var olduğunu ileri sürerek, bu benzerlikten

hareketle insan organizmasının bagli olduğu dogal kanuna devletin de bagli oldugunu kabul etmiştir. Nasıl ki insanlar dogar, büyür ve sonuçta ölürse devlet de aynı şekilde dogar, gelişir ve yıkılır. İbn Haldun insanların dogal ömürlerinin 120 yıl oldugunu, bu sürenin yaklaşık olarak devlet için de aynı oldugunu ileri sürmüştür. Yani devletlerin azami ömrü de, insanların azami ömrü olan 120 yıldır. Ona göre hiçbir güç bu dogal ömrün sona ermesini engelleyemez(58).

B. DİGER YIKILMA NEDENLERİ

1. Asabiyetin Zayıflaması:

İbn Haldun, asabiyetin devletin kuruluşunda olduğu kadar yıkılışında da büyük önem taşıdığını bildirmiştir. Ona göre, devletin kurulup genişlemesinden sonra, devlet yöneticilerinin medeniyetin nimetlerine dalıp asıl gerekli olan asabiyeti unutmaları halinde devlet zayıflamaya başlar. Asabiyetin zayıflaması ilk olarak hükümdar ile halkı arasındaki ilişkiye görülür. Hükümdar, hesabını veremeyeceği davranışlarda bulundugundan, halkından korkmaya başlar. Bu durum hükümdarı yalnızlığa iter. Yanlızlık ise onu daha da korkutur. Halktan güveneceği kimse kalmayan hükümdar, yönetimi sağlamak için askere yönelir ve onu madi açıdan doyurmaya çalışır. Ancak askerin ruhu asabiyet ile de doyurulmadığından kısa zaman sonra asker de halka katılır. Böylece asabiyetin her tabakada zayıflamasıyla devlet adım adım çöküşe doğru gider ve kısa bir süre sonra da yıkılır(59).

2. Devlet Yönetiminin Zulmü:

İbn Haldun, devlet yönetiminin iyiliginin, yönetimi elinde bulunduran kişilerin niceliklerine değil, niteliklerine bagli oldugunu; buna göre halkın menfaatlerini kollayan, halkı adaletle yöneten yönetimin "iyi" oldugunu; halka korku saran ve onlara zulmeden yöneticilerin yönetiminin ise "kötü" oldugunu söylemektedir. İbn Haldun, devlet yönetiminin zulüm tavrı içinde bulunması halinde halkın devleti savaş alanlarında bırakacağını, devleti yıkmak için isyan edeceğini

belirtir. Böyle bir durumdaki devlet de yıkılmaya mahkûmdur(60).

3. Mali Yapının Bozulması:

Ibn Haldun, devletin doğasının refah ve lüksü gerektirdiğini, bu nedenle devlet yöneticilerinin gün geçtikçe artacağını ve sonuçta bu israflı tutumun gerektirdiği masrafları devlet gelirinin karşılayamayacağını söyler. Bu durum askeri harcamalara yeterince pay ayrılması sonucunu da doğurur. Böylece, devlet askeri yönden güçsüzleşir ve düşman devletlerinin saldırılarına açık hale gelir(61). Devlet yönetiminin israf içinde bulunmasının bir başka boyutu da vergilerin artırılmasıdır. Devlet, yapmış olduğu fazla harcamaları karşılamak amacıyla halkın vergi borcunu artırır. Ayrıca vergi alanlarını da artırır. Yani her türlü alışverişten, pazarlara girişçikliğe kadar her alana ve iktisadi faaliyete vergi koyar. Vergilerdeki bu artışlar halkın devlete olan güvenini sarsar. Bu durum birçok esnaf ve zanaatkârın işini bırakması sonucunu doğurur. Bu taktirde vergi yükümlülerinin azalması nedeniyle vergilerde de azalmalar görülür. Vergilerin azalması vergi oranlarının artırılmasını doğurur. Böylece bu yapı kısa döngü içerisinde devam eder. Sonuçta devlet ekonomik olarak zayıflar(62). Tüm bu durumlar devletin tavırlarının en sonuncusu olan "Beşinci Tavır"ı ifade etmektedir. Böyle bir tavır içerisine giren devletin sonu yıkımdır. Bunu önlemenin çaresi ise yoktur(63).

S O N U Ç

Ibn Haldun çok yönlü bir düşünürdür. İktisat, siyaset bilimi, tarih ve sosyoloji alanında gözleme dayalı araştırmalarda bulunmuştur. Ancak düşünürümüzün asıl önemi tarih ve sosyoloji alanında yapmış olduğu çalışmalardan kaynaklanır. Gerçekten O, sahip olduğu geniş bilgi birikimi ve bulunmuş olduğu çeşitli ileri kademedeki devlet memurluğu görevlerinden elde ettikleri tecrübeyi, tarihi araştırmalardan sağladığı verilerle yoğurarak, özellikle sosyoloji alanında gözleme dayalı somut ve orjinal açıklamalarda

bulunmuştur. Bu yönüyle İbn Haldun sosyal bilimler arasında büyük bir devrim gerçekleştiren bir düşündürdür.

Düşünürümüzün devlet görüşü de, yapmış olduğu sosyolojik araştırmaların sonuçlarına ve yukarıda belirtilen bir kişiliğe sahip oluşuna dayanmaktadır. Gerçi devlet görüşünde İslami anlayıştan büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak bu etkilenme özellikle devletin yöneltimi konusunda sınırlı kalmaktadır. Devlete ilişkin diğer görüşlerinde, (örneğin devletin kökeni, asabiyet ve devletin yıkılması) yapmış olduğu araştırmalarının sonuçları daha ağır basmaktadır.

Daha XIV. yüzyılda toplulukları "bedevi-hadari" şeklinde bir ayrıma tabi tutarak, bu toplulukların hukuki ve sosyolojik yapılarını modern sosyologlar düzeyinde açıklamıştır. Asabiyet bağı ile kuvvetli bir yapıya sahip olan bedevi toplulukların zamanla yerleşik hayata geçeceklerini ve asabiyet bağı sayesinde devleti kuracaklarını ileri sürmüştür. Devleti, insanların ortak menfaatlerini ve ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir kurum olarak gören İbn Haldun, devletin kökenini toplum sözleşmesi kuramıyla açıklamaya çalışılmıştır. Devletin yapısını ve işleyişini ise organizmacı devlet kuramı ve tavırlar kuramı ile açıklamıştır.

İbn Haldun, devletin kurulmasında olduğu gibi yıkılmasında da en büyük etkenin "asabiyet" olduğunu ileri sürmüştür. Toplumların ve devletlerin iç dinamiği olan asabiyetin zayıflaması devletin de zayıflaması sonucu doğurur. Asabiyetin zayıflamasında yerleşik (medeni) hayatın getirmiş olduğu nimetlerden yararlanmanın çok büyük etkisi vardır. Bu etkinin devlet tarafından önlenmesi mümkün değildir. Çünkü bu, insanın doğup, büyüüp ölmesi gibi doğal bir sonuçtur. Bundan kaçınmak mümkün değildir.

D İ P N O T L A R

- (1) İbn Haldun'un bilimsel kişiliği için bkz. ULKEN, Hilmi Ziya: **İslam Felsefesi** Ankara 1967, s.228-229 ve ŞİRVANİ, Harun Han: **İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare** (Çev. Kemal Kuşçu). Ankara, s.219-222, ve ADIVAR, Abdullah Adnan: **"İbn Haldun"**, İslam Ansiplopedisi, C.V/II.
- (2) ADIVAR: **"İbn Haldun"**, İA. C.V/II.
- (3) OKTEN Niyazi: **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi**, İst. 1988, s.290.
- (4) İBN HALDUN: **Mukaddime** (Hazırlayan: Süleyman Uludag), C.I İst. 1988, s.208.
- (5) İbid, s.271-273.
- (6) İbid, s.416.
- (7) İbid, s.419-420.
- (8) YUMUK, Recep: **İbn Haldun'da Devlet Görüşü**, AUIFD. C.III, sayı: 1-2, Erzurum, 1978, s.239.
- (9) İbid, s.239.
- (10) Mukaddime, C.I, s.419-425.
- (11) OKTEM: s.295.
- (12) Mukaddime, C.I, s.435.
- (13) İbid, s.431.
- (14) İbid, s.440.
- (15) ULKEN: s.235.
- (16) STOWASSER, Barbara: **İbn Haldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların yükseliş ve Çöküşü** (Çev. Nermin Abadan-Unat), AUSBFD, C.XXXIX. Sayı: 1-4, Ankara, 1984, s.175.
- (17) FINDIKOĞLU, Ziyaadin Fahri: **İbn Haldun**, In Charles Crozat, **Anne Hukuku Dersleri** C.II. İst. 1946, s.795-796.
- (18) ÜZBİLGİN, Tarık: **Eleştirisel Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, C.I İst. 197, s.203.
- (19) ŞİRVANİ: s.225 ve YUMUK: s.244.
- (20) FINDIKOĞLU: s.802.
- (21) Mukaddime, C.I, s.480.
- (22) İbid, s.431.
- (23) FINDIKOĞLU: s.802.
- (24) YUMUK: s.248.
- (25) Mukaddime, C.I, s.537-542.
- (26) İbid, s.537.
- (27) İbid, s.537.

- (28) *ibid*, s.541.
(29) *ibid*, s.541-542.
(30) *ibid*, s.542-543.
(31) *ibid*, s.537.
(32) *ibid*, s.537.
(33) *ibid*, s.537.
(34) *ibid*, s.607-608.
(35) OKANDAN, Recai Galip: **Umumi Anne Hukuku**, Istanbul, 1966, s.246.
(36) **Mukaddime**, C.1, s.416.
(37) *ibid*, s.577-578.
(38) OKANDAN: s.247-248.
(39) **Mukaddime**, C.1, s.514.
(40) *ibid*, s.515.
(41) *ibid*, s.515.
(42) *ibid*, s.516.
(43) *ibid*, s.516.
(44) OZBILGEN: s.214.
(45) **Mukaddime**, C.1, s.545.
(46) *ibid*, s.541.
(47) *ibid*, s.552-553.
(48) RAYYIS, Ziyauddin: **Islamda Siyasi Düşünce Tarihi** (Çev. Ahmed Sarıkaya), Istanbul, 1990, s.253.
(49) *ibid*, s.253.
(50) **Mukaddime**, C.1, s.566-568.
(51) RAYYIS, s.256-257.
(52) **Mukaddime**, C.1, s.450.
(53) YUMUK, s.263.
(54) **Mukaddime**, C.1, s.451.
(55) *ibid*, s.537.
(56) *ibid*, s.538-539.
(57) OKTEM: s.296.
(58) **Mukaddime**, C.1, s.505.
(59) ŞIRVANI: s.227 ve YUMUK: s.273-274.
(60) **Mukaddime**, C.1, s.539.
(61) *ibid*, s.502-503.
(62) *ibid*, s.698-699.
(63) *ibid*, s.516.